

Történeti szomszédok egymásról és egymásért

V. Molnár László: *Magyar-orosz kulturális kapcsolatok 1750-1815*

(Kapcsolattörténeti tanulmányok)
Magyar Tudománytörténeti Intézet.
Piliscsaba, 2000. 235 old.

A szerző egy olyan kapcsolattörténeti tematikát elemz ebben a művében, aminek a kutatók eddig csak egy-egy kronológiailag behatárolt részkérdését vizsgálták. Hozzá kell tennünk azt is, hogy – új lehetőségeket feltárva – az 1980-as évek közepétől az orosz levéltárak anyagai a külföldi kutatók számára is könnyebben hozzáférhetővé váltak. Szerecsésnek (és eddigi munkássága után meg-alapozottnak) ítéltető V. Molnár László korszakválasztása; hiszen a felvilágosult abszoluzizmus és a Napoléon elleni háborúk idején a kulturális kapcsolatok intenzívebbé válása figyelhető meg. A szerző célkitűzései között szerepel az új levéltári és kéziratári források bemutatása, ha szükséges; egyes adatok pontosítása és (a korábbi szovjet és orosz történetfelfogásból okulva) a sablonosság elkerülése. A fentiek alapján Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 17. köteteként megjelent művet üdvözlendőnek tartjuk, mivel talán egy jövőbeli szintézis előmunkálatának lehetünk tanúi.

A munka szerkezete hagyományosnak mondható. A bevezető historiográfiai fejezetet követi a négy, legfontosabb korabeli kapcsolatformákat tárgyaló rész és az összegzés. A mű végén található (a talán túlságosan is bő: 701 rételet tartalmazó) jegyzetapparátust és a forrás- és szakirodalom-jegyzéket. V. Molnár László művéhez óriási forrásbázist használt fel, ami kemény, igényes munkát és kiváló nyelvtudást feltételez. A szerző a levéltári és a kéziratári forrásokat oroszországi, ausztriai és magyarországi (itt különválasztva a két forrástípust) bontásban adja meg. Az elsőből

kiemelhetők a Régi Okmányok Központi Állami Levéltára (RGADA, Moszkva) és a Karijai Állami Levéltár (Petrozavodszk) fondjai (215. o.). A Magyar Országos Levéltárból a Helytartótanácsi és a Kancelláriai Levéltár anyagait használta fel a könyv írója (216. o.). A témához kapcsolódó szakirodalmat egykorú és nem egykorú részekként elkülönítve találhatjuk meg a mű végén. Az elsőben külön az orosz nyelvűeket, külön a latin, magyar és német nyelvűeket és a felhasznált egykorú magyarországi sajtót (217-219. o.). A nem egykorú szakirodalom orosz és más nyelvűekre bontva jelenik meg a könyv végén. Első pillantásra úgy tűnhet, hogy a fenti jegyzék talán túl sok oldalt foglal el, valójában azonban a szerzőnek egy interdiszciplináris területen végzett alapos forrásfeltáró és elemző munkájáról tanúskodik.

A források és historiográfia című első fejezetet tulajdonképpen az előzőekben már érintettük, így itt csak a főbb tendenciákra, a fontosabb intézményekre és a kiemelkedő személyiségekre hívnánk fel a figyelmet. A szerző joggal emlí ki, hogy a 19. század végén (Thallóczy Lajos, Márki Sándor és Lázár Gyula művei révén) a magyar-orosz kulturális kapcsolatok kutatása megélenkült, ellenben a két világháború között ezen a területen érdemi tudományos munkálatok nem folytak. 1945 után a szematizmus és a forradalmi kapcsolatok felidézésének preferálása mellett szembetűnő a történeti adatok feltárásában jelentkező credmény. A kutatás koordinálásában az 1960-as évek végétől komoly szerepet játszott a Magyar-Szovjet Történész Vegyesbizottság, az 1989-90-es rendszerváltás után pedig a Magyar-Orosz Történész Vegyesbizottság, a Szvák Gyula vezette Magyar Ruszisztikai Intézet és a felsőoktatási intézmények szaktanszékei segítették elő, illetve végezték a tudományos munkát. A magyar nyelvű ruszisztika kapcsolattörténeti kutatói

közül a szerző főleg Tardy Lajos, Schultheisz Emil, Váradi-Sternberg János és Niederhausser Emil érdemeit emeli ki.

Az orosz polgári historiográfia csak néhány részterületet érintve foglalkozott a két ország kulturális kapcsolataival. 1948-tól a Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetben és az Ungvári Egyetemen (T. M. Iszlamov, V. P. Susarin, A. I. Puskas, illetve Váradi-Sternberg János) kezdtek rendszeresen tanulmányozni hazánk történetét és a különböző kapcsolatokat. Az 1971-72-es és az 1991-es Magyarország története kötetekben azonban, mint a könyv írója is rámutat, csak kevés kultúrtörténeti anyag található. Nézetünk szerint az ezen historiográfiai áttekintésben felsorolt, az abszolutizmusról, a felvilágosodásról író szerzők művei áttételesen kapcsolódnak a tematikához. Ezzel szemben a kultur-, orvos- és oktatástörténeti kiadványok (27-28. o.) hasznosíthatósága teljesen egyértelmű. Fontosnak véljük a szerző azon megállapításait, hogy a korábbi kutatási eredményeknek is csak egy része épült be a magyar szakirodalomba, s azt is, hogy a jelenlegi orosz helyzetben a tematikát is érintő kutatásfinanszírozási gondok merülnek fel. V. Molnár László műve sokrétű és több tekintetben olyan forrásanyagra épül, amit a két ország történészei eddig nem tanulmányoztak. Értékesek azok a levéltári és kéziratári források, amelyek az Oroszországba áttelepült magyar szakemberek ottani tevékenységéről szólnak. Az RGA-DA Orvosi Kollégium fondjában a szerző eddig publikálatlan orvostörténeti dokumentumokra bukkant.

A mű második fejezete a magyar orvosok 1750 és 1815 közötti oroszországi tevékenységéről szól. Bevezetőként a szerző elemzi az oroszországi és a magyar medicina helyzetét, amivel mintegy alátámasztja, miért mentek innen neves orvosok a cári birodalomba (ti. ezek a kapcsolatok „egyirányúak” voltak), és milyen okok miatt (közegészségügyi, szakképzési, tudományszervezési) volt rájuk szükség. Részletes képet kapunk Gyöngyössi Pál, Kereszturi Ferenc, Peken Keresztély, fia, Mátyás és Orlay János életpályájáról. Gyöngyössi előbb filológiai, majd orvosi tanulmányait Hollandiában végezte. 1758-ban, amikor már Oroszországban tartózkodott, el-

készítette az ottani orvosképzés átfogó reformtervét, amit az Orvosi Kollégium el is fogadott. Karrierjének csúcsát II. Katalin udvari orvosává való kinevezése jelentette 1763-ban. Kiemelendőnek tartjuk Gyöngyössi jó kapcsolatát a tudós orosz orvos K. I. Scsepinnel és (az arabisztika révén kialakult) barátságát az akadémikus-történész A. L. Schlözerrrel. A Gyöngyössihez hasonlóan protestáns Kereszturi Ferenc 1762 és 1764 között a moszkvai kórház orvosiskolájában a fentebb említett Scsepinőtől tanult anatómiát és sebészetet. Az iskola elvégzése után kezdődött el a moszkvai egyetem orvosi karán a professzorságig és a dékáni tisztségig ívelő karrierje. Kereszturi tudományos munkásságának alapjait 1778-as, 1783-as és 1795-ös latin nyelvű egyetemi ünnepi beszédei képezik, amelyek azután nyomtatásban is megjelentek. Az 1783. júniusi, neurofiziológiai tárgyú beszéd nyomtatott változatát az Orvosi Kollégium doktori értekezésnek fogadta el. Az 1780-90-es években a professzor anatómiai, fiziológiai előadásairól, kísérleteiről és mikroszkópos vizsgálatairól szóló beszámolók már Oroszországon túl is elismerésre találtak. Itt jegyeznénk meg, hogy rajta kívül a könyv írója még Orlaynál utal az európai elismerő tudományos visszhangra; ezzel szemben a többi áttelepült magyar szakembert nehéz az európai horizontban elhelyezni, ámbar lehetséges, hogy nem is volt ilyen léptékű szerepük, legalábbis hiányoznak az ezt bizonyító források. Kereszturi 1795. évi beszédében az orosz közegészségügyi állapotokról szólva a preventív orvostudomány jelentőségét és az államhatalom egészségvédelmi törvényeket betartató és szervező funkcióit hangsúlyozta. Az orvosprofesszor már betegen, de oroszlánrészt vállalt az Orvostudományi és Fizikai Társaság kiadványa és az első orosz orvosi szaktudományos folyóirat megjelenítésében. Egyetértünk a szerzővel abban, hogy Kereszturi négy évtizedes moszkvai egyetemi tevékenysége a magyar-orosz kulturális kapcsolatokban a legkomolyabb szerepet játszotta.

A német egyetemeken orvosi és matematikai tanulmányokat folytatott Peken Keresztély 1755-től tartózkodott Oroszországban. Peken 1779. évi haláláig kiemelkedő szervező

és tudományos munkát végzett a cári birodalomban. Az előbbi az Orvosi Kollégium titkári teendőihez kapcsolódott, így részt vett a Szabad Gazdasági Társaság megalapításában. Tudományos munkái közül a szerző az ún. házi gyógykezelő és a himlő gyógyításáról szóló műveit elemzi részletesebben (51-52. o.), míg tömörebben foglalja össze 1778-as gyógyszerkönyvéből a legfontosabb tudnivalókat. A felsoroltak közül az első öt kiadásban jelent meg 1765 és 1793 között, és akkor a higiénéről, a megelőzésről és a házi gyógymódokról szóló legismertebb műnek számított. Peken Keresztély fia, Mátyás 1756-ban már Pétervártól született. A két szakember, mint Ja. A. Csisztovics tanúsítja (53., 55., 182-183. o.), kimagasló helyet foglalt el az orosz orvostörténetben. V. Molnár László részletesen ismerteti Peken Mátyás legfontosabb, Fiziológia című tudományos művét. Peken Keresztély és fia sok tehetséges orosz szakembert indított el a pályán.

A könyv tanúsága szerint az Oroszországban működő magyar orvosok közül a legjelentősebb karriert Orlay János érte el. I. Sándor cár környezetéből több nagy befolyású személyiség segítette elő, hogy 1802-től udvari tanácsossá nevezzék ki. Orlay viszont önzetlenül támogatta az Oroszországba áttelepült pedagógusok és tudósok alkalmazását. Igazi polihisztor volt, akit az orvostudományon kívül a növénytan, a régészet, a magyar őshazakutatás is érdekelt. Épp ez a sokoldalú és magas szintű szakmai tudás alapozta meg, hogy több külföldi tudományos társaság tagja lehessen és egyetemi doktori diplomákkal tüntessék ki. 1806-ban németországi útja során került baráti viszonyba Goethevel. Két évvel később az Orvosi-Sebészeti Akadémia titkárává választották. Orlay fontos szerepet játszott a fenti intézmény szakfolyóiratának szerkesztésében. 1816-ban elérte a legmagasabb hivatalnoki elismerést, az államtanácsosi rangot. Ezután viszont egészségi állapotának megromlása miatt kérte, hogy helyezték át Dél-Oroszországba. A nyecszini gimnázium élén növelte annak presztízsét, demokratikus légkört honosított meg, jól ismerte a kortárs pedagógiai és filozófiai irodalmat. Az 1820-as évek közepén készített iskolaiügyi reformtervezetei etikai megalapozottságról és szoci-

ális érzékenységről tesznek tanúságot. Orlay nyecszini évei alatt jelentékeny hatással volt tanítványára, a későbbi nagy íróra, Gogolra. Ugyanekkor tett utazást a Kaukázus vidékére. A magyar őshazáról és nyelvünk eredetéről vallott nézeteit a későbbi kutatások azonban nem igazolták.

Az Oroszországba áttelepült magyar orvosok munkásságának egyes momentumait V. Molnár László levéltári forrásai alapján pontosította. A szerző szinte mindig következetes az idegen nyelvű forrásrészletek közzétételében, ugyanakkor úgy véljük, hogy ezek magyar fordításának egy-két helyen történő elmaradása megnehezítheti az érdeklődő, de például latinul nem tudó olvasó dolgát.

A könyv írója a harmadik fejezetben a délvidéki szerb felvilágosult szellemű iskola-reformer, F. I. Janković bánáti, majd oroszországi tevékenységét elemzi. A szerbek ugyan az 1727-es császári rendelet értelmében szabadon alapíthattak alsó fokú iskolákat, amihez azonban hiányoztak az anyagi feltételek, a tankönyvek és a pedagógusok. Az utóbbiakon a nyelvi és a felkészítési közelség folytán a szerb egyházi vezetők kérésére oroszok segítettek. Ennek ellenére a szerb iskolaügy (főleg külpolitikai és háborús okokból) 1770-ig igen egyenetlenül fejlődött.

V. Molnár László joggal állapítja meg, hogy Janković munkásságával együtt járt a bánáti iskolaügy fejlődése, a németesítő politika közepette sikerült megőrizni a szerbség nemzeti sajátosságait. Noha az ausztriai iskola-rendszer fejlettebb volt, a katolikus iskoláknál pedig kedvezőbb adatokat (lásd a 84-85. o. táblázatait) regisztrálhatunk, a pravoszláv oktatásügy előrehaladása sem lebecsülendő. Úgy véljük, hogy ámbár a könyv a magyar-orosz kulturális kapcsolatokról szól, Janković 1782 előtti tevékenységének tárgyalása (mintegy megalapozva a későbbi oroszországi korszakot) jól beleilleszkedik a kötet tematikájába.

II. Katalinnak U. Th. Aepinus a pétervári akadémia tagja javasolta, hogy az alsó fokú népoktatás megszervezésére Ausztriából kérjenek szláv, ortodox vallású pedagógusokat. II. Józsefnek J. I. Felbiger tanácsolta, hogy a kitűnő szakembert, Jankovićot küldjék Oroszországba 1782-ben. Az oktatási reform kimunkálására Népiskolai Bizottság jött létre,

amelynek tanácsadója Janković lett. Jól látta, hogy az osztrák iskolareform (a sagani módszer) adaptálásához meg kell teremteni a tantervi, eszközbeli, személyi és intézményi feltételeket. Pétervárott 1783 végén tanítóképző intézetet hoztak létre Janković vezetésével, ahol 1801-ig sok kiváló szakember tanult. 1784-ben megjelent az első orosz pedagógiai szakfolyóirat. V. Molnár László részletesen ismerteti a Népiskolai Szabályzat kidolgozására alakult kollektíva összetételét és az elemi népoktatás ezen alapdokumentumának tartalmát (89-90. o.). A Szabályzat megalkotását (1786.) kétségkívül Janković pályája egyik csúcspontjának tarthatjuk, s kiemelhetjük korában igen modernnek számító metodikai-didaktikai alapelveit. Az utóbbiak kapcsán utalhatunk egyes tantárgyaknál a tanított anyag és a mindennapi gyakorlat tudatos összekapcsolására, a szertárfejlesztésre, a történelemtanítással összefüggésben a hagyománytiszteletről és a hazaszeretetre nevelésre, valamint a sokszínű szemléltetésre. Janković öt metodikai alapelve közül mind a pedagógus, mind a tanítvány eredményes munkája szempontjából igen jelentős volt a visszakerdezés elve, amit korábban Oroszországban nem ismertek.

Janković a századfordulóra több mint 30 tankönyvet írt, irányításával a történelem és a földrajz tanításához sok szemléltető eszköz is készült. A szerző külön táblázatban (96. o.) mutatja be a népiskolák, tanítók és tanulók számának 1782 és 1800 közötti alakulását. Noha a központi kormányzóságokban sok ilyen intézmény jött létre, a számadatok az osztrák és a bánati oktatásüggyel összevetve jóval szerényebb eredményekre utalnak. Ezt V. Molnár László az általános tankötelezettség hiányával, a felcímelt végrehajtással és a falusiaknak az iskolázatásból való kimaradásával magyarázza. A kultúrtörténeti aspektusokat meghaladva azonban szükséges lett volna kitérni a regionális gazdasági-társadalmi okokra is. Milyen egyetértünk viszont azzal, hogy a századfordulóra megalapozott orosz elemi népoktatás megszervezésében a haláláig, 1814-ig Oroszországban maradó Jankovićnak komoly érdemei voltak.

A szerző könyve negyedik fejezetében a Magyarországról szóló korabeli orosz úti

beszámolókkal, illetve a hazánkba eljutó diákokkal és könyvekkel, valamint ezek hatásival foglalkozik, kiemelve a 18. század első feléből a szentföldi zarándoklatra indult orosz utazó, V. G. Barszkij útleírását. Rámutat a 23 éves fiatalember őszinte, de néha pontatlan megállapításaira és az írásában fellelhető morális szemléletre. A kultúrtörténet szempontjából máig értékesek a korabeli magyar lakosság életkörülményeiről és szokásairól, a magyar vendégszeretetről leírt megállapításai. A 18. század végén a Szuvorov vezette orosz hadsereg egyes részei hazánkban vonultak át. Ebből az időből származik a tábornok egyik név szerint nem ismert tisztjének úti beszámolója. 1804 nyarán két levelében számolt be magyarországi tapasztalatairól a későbbi felvilágosult író és történész, A. I. Turgenyev. A göttingai egyetem elvégzése után szabadkőműves ajánlólevelekkel ellátva barátjával érkezett Budára. Levele azért különösen értékes, mivel bemutatja, hogyan látta a gazdasági-szociális viszonyokat és a különböző rétegek életformáját a később a dekabristákkal rokonszenvező, Puskin barátjának számító ifjú. Turgenyev a magyarság erős szabadságszeretetről írt. Érzékelte, hogy a köznép nem, csak a papság, a főurak és a nemesség tartozik a nemzetbe. A levélíró felfigyelt a felekezeti sajátosságokra is. Emellett szerinte a protestáns munkászeretők, és szabadabb gondolkodásúak miatt közelebb állnak a felvilágosodáshoz. Elismeréssel szólt egyes magyar agrárágazatokról, például a borászatról. Szeptember 4-i második levelében újra szólt a magyar parasztok jogfosztottságáról, amelyért a papságot és a kormányzatot okolta.

A délvidéki szerbekhez orosz könyvkereskedők útján az 1770-es évekig közel 300 egyházi és világi kiadvány jutott el. A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság nemcsak a borok felvásárlásával foglalkozott, hanem az orosz könyveknek a szerbesség közötti terjesztésével is. A tokaji orosz kolónia kántoraként tevékenykedett 1745 és 1750 között a korabeli magyar-orosz kapcsolatok egyik prominens személyisége, G. Sz. Szkovoroda, aki orosz kiadású könyveket juttatott el a szerb templomoknak és iskoláknak. Sajnos, mint a szerző rámutat, Szkovoroda nyugati és hazánkbeli útjairól és kapcsolatairól a rendelkezésre

álló források alapján csak keveset tudunk (131-132. o.). Könyveket hozott be az itt tanult orosz diákok közül például I. J. Falkovszkij, aki 1774 és 1783 között bizonyos ideig az említett Borvásárló Bizottság lelkesí és írnoki tisztségeit is betöltötte. Több orosz tudós művein keresztül hatott a korabeli magyar szakmai körökre. Így M. V. Lomonoszovnak a régi orosz történetről szóló két művének német fordítását felhasználta a korszak magyar történetírója, Pray György.

A mű utolsó, ötödik fejezetében a szerző azt elemzi, milyen információk juthattak el a magyar újságolvasókhoz az orosz kultúráról a 18-19. század fordulóján. Az 1780-as években noha az újságokban zömében belföldi híreket közöltek, a Magyar Hirmondóban és a Magyar Kurirban orosz kiadványok német nyelvű változatából átvett oroszországi kulturális témájú írásokat is fellelhetünk. Péczely József Mindenec Gyűjteményéből (az első magyar nyelvű tudományos folyóiratból) figyelmet érdemelnek Pataky Miklósnak az 1789-es és az 1790-es évfolyamokban megjelent közleményei a cári birodalom államrendszeréről és népességéről. A magyar tudományos és publicisztikai irodalomban csak lassan sikerült visszaszorítani a népünk „hun-szittyá” eredetéről szóló nézeteket. A jozefinista, evangélikus lelkes Molnár János 1783-tól megjelenő Magyar Könyvház című időszakos kiadványában recenzióval reagált az Oroszországban működő német tudósok (pl. G. W. Stel-

ler, P. S. Pallas, A. L. Schlözer és G. F. Müller) azon műveire, amelyekből népünk eredeténck, őshazájának és nyelvrokonságának problémái megoldására remélt adatokat találni. Molnár részletesen szól a Pétervári Tudományos Akadémia szervezetéről, működéséről és a meghívott külföldi tudósok munkásságáról. A 18. század végének magyar nyelvű folyóiratai közül kiemelkedik a Sándor István szerkesztette Sokféle című kiadvány. Sándor mint a finnugor rokonság híve többször hivatkozott oroszországi tudósokra (pl. Schlözerre, Pallasra, J. G. Gmelinre), sőt tervbe vette a cári birodalom finnugor népcinek felkutatását. A 19. század elején a Magyar Kurir és a Magyar Hirmondó rendszeresen beszámolt az orosz iskolaügy helyzetéről és az I. Sándor korabeli reformokról. Hírt adtak az Oroszországba került magyar tudósok (így Balugyánszky Mihály és Lódy Péter) sikeres pályafutásáról. V. Molnár László megállapítja, hogy a fentiek ellenére a magyar újságolvasó különböző okok miatt (a csekély számú érintkezés, a nagy távolság stb.) keveset tudott a korabeli orosz kultúráról. A ma olvasóinak, tudósainak viszont a szerző archív forrásokkal megalapozott, a nagyobb ívű kultúrtörténeti folyamatokat és az „apróbb tényeket” egyaránt feltáró és élvezetes stílusban megírt könyvet nyújtott át.

Kurunczi Jenő